

Застосування практики ЄСПЛ при тлумаченні принципів рівності та змагальності в адміністративному процесі

Автор: Берназюк Ян

Організація: Верховний Суд

Видання: Конституціоналіст · 2020

Дата публікації: 2024-08-29

Постійна адреса: <https://constitutionalist.com.ua/zastosuvannia-praktyky-iespl-pry-tlumachenni-pryntsypiv-rivnosti-ta-zmahalnosti-v-administrativnomu-protsesi/>

Відомості про автора

Берназюк Ян

Верховний Суд

Анотація

Міністерство юстиції України Директорат правосуддя та кримінальної юстиції 4-ий блок Моніторингу впровадження та аналізу ефективності прийнятих нормативно-правових актів у сфері правового регулювання банкрутства, виконання судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб), судово-експертної діяльності, судоустрою та судочинства, кримінальної юстиції, адвокатури та адвокатської діяльності ZOOM-конференція на тему:

(м. Київ, 14 липня 2020 року)

ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄСПЛ ПРИ

ТЛУМАЧЕННІ ПРИНЦИПІВ РІВНОСТІ ТА

ЗМАГАЛЬНОСТІ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ

ПРОЦЕСІ Ян Берназюк, суддя Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду

Відповідно до статті 129 Конституції України основними засадами судочинства є, зокрема, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом та змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості.

Загалом принципи рівності та змагальності прийнято розглядати як основоположний компонент концепції «справедливого судового розгляду» у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Згаданий конституційний принцип рівності відтворений у частині третій статті 2 та статтях 8, 9 КАС України, які встановлюють, що основними засадами (принципами) адміністративного судочинства є, серед іншого, змагальність сторін, а також рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; не може бути привілеїв чи обмежень прав учасників судового процесу, зокрема, за майновим станом або іншими ознаками.

Крім того, у статті 44 цього Кодексу закріплено, що учасники справи мають рівні процесуальні права та обов'язки.

У рішенні (справа про рівність сторін судового процесу) від 12 квітня 2012 року № 9рп/2012 Конституційний Суд України зробив висновок, що кожен (громадянин України, іноземець та особа без громадянства) має гарантовані державою рівні права на захист прав і свобод у судовому порядку та на участь у розгляді своєї справи у визначеному процесуальним законом порядку у судах усіх юрисдикцій, спеціалізацій та інстанцій.

Приймаючи таке рішення, Суд виходив з того, що конституційні права і свободи є фундаментальною основою існування та розвитку Українського народу, а тому держава зобов'язана створювати ефективні організаційно-правові механізми для їх реалізації;

відсутність таких механізмів нівелює сутність конституційних прав і свобод, оскільки призводить до того, що вони стають декларативними, а це є неприпустимим у правовій державі.

Рівність і недопустимість дискримінації особи – це не тільки конституційні принципи національної правової системи України, а й фундаментальні цінності світового співтовариства, на чому наголошено у міжнародних правових актах з питань захисту прав і свобод людини і громадянина, зокрема у:

- Загальній декларації прав людини 1948 року (статтях 1, 2, 7) - Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (статті 14), - Протоколі № 12 до Конвенції (статті 1) - Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року (статтях 14, 26).

Гарантована Конституцією України рівність усіх у правах і свободах означає необхідність забезпечення рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод.

Крім того, у Рішенні Конституційного Суду України від 25 квітня 2012 року № 11рп/2012 зроблено висновок, що конституційна засада рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом забезпечує гарантії доступності правосуддя та реалізації права на судовий захист, закріпленого в ч. 1 ст. 55 Конституції України.

Ця засада є похідною від загального принципу рівності громадян перед законом, визначеного ч. 1 ст. 24 Основного Закону України, і стосується, зокрема, сфери судочинства. Рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом передбачає єдиний правовий режим, який забезпечує реалізацію їхніх процесуальних прав.

Важливо також, що принцип рівності має універсальний характер і його однаковою мірою повинні дотримуватися у своїй діяльності всі суб'єкти владних повноважень, які забезпечують виконання множинних функцій держави. При цьому, згідно з положеннями ч. 3 ст. 2 КАС України, у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони, зокрема, з дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи всім формам дискримінації.

Аналогічне положення міститься в Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи від 11 березня 1980 року № R(80)2, згідно з якими, приймаючи конкретне рішення, адміністративний орган влади зобов'язаний діяти, зокрема, з дотриманням принципу рівності перед законом, не допускати несправедливої дискримінації.

У пункті 30 Висновку № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи «Щодо якості судових рішень» міститься положення, згідно з яким дотримання принципів змагальності та рівності сторін є необхідними передумовами сприйняття рішення як належного і самими сторонами, і громадськістю.

Принцип рівності в адміністративному процесі виявляється у тому, що, незважаючи на завдання адміністративного судочинства (справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень), держава в особі своїх органів наділена загальними процесуальними правами, наданими всім учасникам справи, зокрема тими, які закріплені у статтях 44 та 47 КАС України.

Водночас КАС України передбачає низку положень, що стосуються прав та обмежень для суб'єктів владних повноважень як учасників справи та не повною мірою відповідають згадуваному принципу рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом.

На відміну від інших суб'єктів, органи влади мають право звернутися до адміністративного суду виключно у випадках, визначених Конституцією та законами України (ч. 4 ст. 5). Громадяни України, іноземці чи особи без громадянства, громадські об'єднання, юридичні особи, які не є суб'єктами владних повноважень, можуть

бути відповідачами лише за адміністративним позовом суб'єкта владних повноважень у випадках, коли право звернення до суду надано суб'єкту владних повноважень законом (ч. 4 ст. 46).

Це ж саме стосується обмеження, пов'язаного з тим, що лише відповідач, який не є суб'єктом владних повноважень, може пред'явити зустрічний позов (ч. 8 ст. 47 та ч. 1 ст. 177).

Суттєвих обмежень зазнає суб'єкт владних повноважень і стосовно права на компенсацію понесених судових витрат, у випадку отримання судового рішення, ухваленого на користь такого суб'єкта: відповідач, який не є суб'єктом владних повноважень, має право заявити вимогу про компенсацію судових витрат, здійснених ним внаслідок необґрунтованих дій позивача (ч. 8 ст. 139).

48); стороні, на користь якої ухвалено судові рішення і яка не є суб'єктом владних повноважень, сплачується іншою стороною компенсація за втрачений заробіток чи відрив від звичайних занять (ч. 2 ст. 135); при задоволенні позову суб'єкта владних повноважень з відповідача стягуються виключно судові витрати суб'єкта владних повноважень, пов'язані із залученням свідків та проведенням експертиз (ч. 2 ст. 139);

суд при частковому задоволенні позову не включає до складу судових витрат, які підлягають розподілу між сторонами, витрати суб'єкта владних повноважень на правничу допомогу адвоката та сплату судового збору (ч. 3 ст. 139).

При цьому лише фізична особа може скористатися таким процесуальним правом: суд, враховуючи майновий стан сторони, може своєю ухвалою зменшити розмір належних до оплати судових витрат чи звільнити від їх оплати повністю або частково, чи відстрочити або розстрочити сплату судових витрат на визначений строк (ч. 1 ст. 133).

Умови прийняття такого рішення передбачені статтею 8 Закону України «Про судовий збір». Додаткові обмеження для суб'єкта владних повноважень пов'язані з тим, що такий суб'єкт позбавлений права на відшкодування збитків, заподіяних забезпеченням позову, особою, за заявою якої такі заходи вживалися (ч. 2 ст. 158).

Однією з найважливіших особливостей адміністративного процесу є також те, що в адміністративних справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень обов'язок щодо доказування правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності покладається на відповідача.

У таких справах суб'єкт владних повноважень не може посперечатися на докази, які не були покладені в основу оскаржуваного рішення, за винятком випадків, коли він доведе, що ним було вжито всіх можливих заходів для їх отримання до прийняття оскаржуваного рішення, але вони не були отримані з незалежних від нього причин (ч. 2 ст. 77).

Суд не може витребувати докази у позивача в адміністративних справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, окрім доказів на підтвердження обставин, за яких, на думку позивача, відбулося порушення його прав, свобод чи інтересів (ч. 3 ст. 77).

Процесуальним законом також встановлено спеціальний вид відповідальності для суб'єкта владних повноважень: суд може постановити ухвалу про стягнення в дохід Державного бюджету України з відповідної особи штрафу у сумі від 0,3 до трьох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб у випадках неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин суб'єктом владних повноважень (ч. 1 ст. 149).

Пасивна позиція відповідача – суб'єкта владних повноважень в адміністративному процесі може мати для нього низку негативних процесуальних наслідків: - у разі неподання суб'єктом владних повноважень витребуваних судом доказів без поважних причин або без повідомлення причин суду, залежно від того, яке ці докази мають значення, може визнати обставину, для з'ясування якої витребувався доказ, або відмовити у її визнанні, або розглянути справу за наявними в ній доказами. (ч. 9 ст. 80);

- неподання суб'єктом владних повноважень відзиву на позов без поважних причин може бути кваліфіковано судом як визнання позову (ч. 4 ст. 159); - у разі неявки позивача в судові засідання без поважних причин або неповідомлення ним про причини неявки, якщо від нього не надійшла заява про розгляд справи за його відсутності, суд залишає позовну заяву без розгляду, якщо неявка перешкоджає розгляду справи; при цьому

до позивача, який не є суб'єктом владних повноважень, положення цієї частини застосовуються лише у разі повторної неявки (ч. 5 ст. 205 та ч. 1 ст. 240).

До важливих строкових обмежень, які встановлені для суб'єкта владних повноважень слід віднести те, що для звернення до адміністративного суду для суб'єкта владних повноважень встановлюється тримісячний строк (для інших суб'єктів – шестимісячний строк) (ч. 2 ст. 122).

Незалежно від поважності причин пропуску строку на апеляційне (касаційне) оскарження суд відмовляє у відкритті провадження у разі, якщо відповідна скарга прокурора, суб'єкта владних повноважень подана після спливу одного року з дня складення повного тексту судового рішення, крім випадків подання скарги суб'єктом владних повноважень у справі, про розгляд якої він не був повідомлений або до участі в якій не був залучений, якщо суд ухвалив рішення про його права та (або) обов'язки (ч. 2 ст. 299 та ч. 5 ст. 333).

Важливо, що лише для ефективного захисту прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень суд може вийти за межі позовних вимог (ч. 2 ст. 9).

Зазначена нерівність суб'єктів владних повноважень як учасників судового процесу відповідає як критерію доцільності, так і конституційності. Згідно з висновком Конституційного Суду України, що міститься в рішенні від 7 липня 2004 року № 14-рп/2004, мета встановлення певних відмінностей у правовому статусі повинна бути істотною, а самі відмінності, що переслідують таку мету, мають відповідати конституційним положенням, бути об'єктивно виправданими, обґрунтованими та справедливими; у протилежному випадку встановлення обмежень означало б дискримінацію.

Наведене відповідає міжнародно-правовим актам, зокрема, згідно з Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права держава може встановлювати тільки такі обмеження цих прав, які визначаються законом, і лише якщо це є сумісним з природою зазначених прав, і виключно з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві.

Особливість принципу рівності в адміністративному судочинстві – одночасно і одна з ознак його відмежування від цивільного та господарського процесу, в яких цей принцип, за загальним правилом, однаковою мірою стосується всіх учасників справи.

Так, ст. 12 ЦПК України та ст. 13 ГПК України гарантують те, що учасники справи мають рівні права щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом. Велика Палата Верховного Суду у постанові від 16 травня 2018 року у справі № 911/4111/16 (провадження № 12-69гс18), зайняла позицію, згідно з якою до адміністративної юрисдикції належить справа, яка виникає зі спору в публічно-правових відносинах, в яких один з його учасників є суб'єктом владних повноважень, здійснює владні управлінські функції, у цьому процесі або за його результатами владно впливає на фізичну чи юридичну особу та порушує їх права чи інтереси в межах публічно-правових відносин.

При цьому визначальною ознакою приватноправових відносин є юридична рівність їх учасників.

Дотримання судами принципу рівності було предметом розгляду у низці справ Європейського суду з прав людини, який уже сформував сталу практику застосування цього принципу. Згідно з рішенням Європейського суду з прав людини у справі «Мала проти України» (заява № 4436/07, п.

48) ключовим для концепції справедливого розгляду справи є те, щоб сторона не була позбавлена

можливості ефективно представляти свою справу в суді та мала змогу нарівні із протилежною стороною користуватися правами, передбаченими принципом рівності сторін (див. рішення у справі «Стіл та Морріс проти Сполученого Королівства» (Steel and Morris v. the United Kingdom; заява № 68416/01, п. 59).

У рішенні у справі «Надточій проти України» (заява № 7460/03, п. 26) міститься висновок, згідно з яким принцип рівності сторін як один із складників ширшої концепції справедливого судового розгляду передбачає, що кожна сторона повинна мати розумну можливість представляти свою справу в умовах, які не ставлять її в суттєво менш сприятливе становище в порівнянні з опонентом.

Аналогічна позиція також застосована у справах «Гурепка проти України № 2» (заява № 38789/04, п. 23); «Волошин проти України» (заява № 15853/08, п. 31), «Лазаренко та інші проти України» (№ 70329/12, п. 36),

«Бацаніна проти Росії» (заява № 3932/02, п. 22) «Жук проти України» (заява № 45783/05, п. 25); «Кресс проти Франції» (Kress v. France; заява № 39594/98, п. 72); «Ф.С.Б. проти Італії» (F.C.B. v. Italy; заява № 12151/86 п. 33); «Кайя проти Австрії» (Kaaya v.

Austria; заява № 54698/00, п. 28).

У рішенні у справі «Салов проти України» (заява № 65518/01, п. 87) зазначено, що принцип рівності сторін включає і фундаментальний принцип змагальності процесу; Суд також нагадує, що принцип рівності сторін та принцип змагальності, які тісно пов'язані між собою, є основоположними компонентами концепції «справедливого судового розгляду» у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції (див.

«Руїс-Матеос проти Іспанії» (Ruiz-Mateos v. Spain; заява № 12952/87, п. 63); «Лазаренко та інші проти України» (№ 70329/12, п. 37). Учасник справи нарівні із протилежною стороною повинен користуватися правами, передбаченими принципом рівності сторін.

Кожна сторона повинна мати розумну можливість ефективно представляти свою позицію в умовах, які не ставлять її в суттєво менш сприятливе становище в порівнянні з опонентом.

Доцільно згадати, що принцип рівності забезпечується в Україні, зокрема, гарантуванням принципу заборони дискримінації. Згідно з ч. 1 ст. 1 та ст. 2 Закону України «Про засади запобігання і протидії дискримінації в Україні» пряма дискримінація – ситуація, за якої з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками поводяться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації, крім випадків, коли таке поводження має правомірну, об'єктивну, обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними.

Таке поводження може полягати, в тому числі, в обмеженні у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами у будь-якій формі. Законодавство України ґрунтується на принципі недискримінації, що передбачає незалежно від певних ознак: забезпечення рівності прав і свобод осіб та/або груп осіб; забезпечення рівності перед законом осіб та/або груп осіб; забезпечення рівних можливостей осіб та/або груп осіб.

Практикою Суду також встановлено, що дискримінація (протилежна сторона принципу рівності) означає поводження з особами у різний спосіб, без об'єктивного та розумного обґрунтування, у відносно схожих ситуаціях (див. рішення у справі «Вілліс проти Сполученого Королівства» (Willis v. the United Kingdom; заява № 36042/97, п. 48).

Згідно з іншою позицією, відмінність у ставленні є дискримінаційною, якщо вона не має об'єктивного та розумного обґрунтування, іншими словами, якщо вона не переслідує легітимну мету або якщо немає розумного співвідношення між застосованими засобами та переслідуваною метою; договірна держава користується свободою розсуду при визначенні того, якою мірою відмінності в схожих ситуаціях виправдовують різне ставлення (див. рішення у справі «Ван Раалте проти Нідерландів» (Van Raalte v. the Netherlands; заява № 20060/92, п. 39).

Як зазначив Європейський суд з прав людини у пунктах 48–54 та тексті свого рішення у справі «Пічкур проти України» (заява № 10441/06) є порушенням ст. 14 Конвенції, згідно з якою користування правами та свободами має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою, доповнює інші основні її положення та протоколів до Конвенції.

Застосування ст. 14 Конвенції необов'язково означає порушення одного з матеріальних прав, гарантованих Конвенцією; необхідно, але й також достатньо, щоб обставини справи входили «до сфери застосування» однієї або більше статей Конвенції.

Заборона дискримінації за ст. 14 Конвенції поширюється за межі використання прав та свобод, гарантування яких кожною державою вимагається Конвенцією та протоколами до неї. Вона також застосовується до тих додаткових прав, що входять до загальної сфери застосування будь-якої статті Конвенції, які держави добровільно вирішили гарантувати.

Певна відмінність у процесуальному статусі суб'єкта владних повноважень, передбачена процесуальним законом та зумовлена завданням адміністративного судочинства, не є дискримінаційною (не суперечить

конституційному принципу рівності). Це підтверджується тим, що така відмінність має об'єктивне та раціональне обґрунтування, тобто переслідує легітимну мету і має розумне співвідношення між застосованими засобами та переслідуваною метою.

Висновки стосовно принципу рівності

Конституційний принцип рівності є не тільки однією з основ національної правової системи України, але й виступає фундаментальною цінністю світового співтовариства. Гарантована Конституцією України рівність усіх у правах і свободах означає необхідність забезпечення однакових правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод.

Принцип рівності має універсальний характер, і його однаковою мірою повинні дотримуватися у своїй діяльності всі суб'єкти владних повноважень, які забезпечують виконання множинних функцій держави, зокрема, у сфері соціального захисту.

Спрямованість діяльності Верховного Суду на забезпечення принципу рівності всіх перед законом виявляється, головним чином, у діяльності, що спрямована на створення умов для однакового застосування судами норм права; забезпечення єдності судової практики є реалізацією принципу правової визначеності, що є одним із фундаментальних аспектів верховенства права та гарантує розумну передбачуваність судового рішення.

Дотримання судами принципу рівності було предметом розгляду у низці справ Європейського суду з прав людини, який уже сформував сталу практику застосування цього принципу: принцип рівності є одним з основоположних елементів поняття «право на справедливий судовий розгляд», що гарантоване п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;

учасник справи нарівні із протилежною стороною повинен користуватися всіма процесуальними правами; кожна сторона повинна мати розумну можливість ефективно представляти свою позицію в умовах, які не ставлять її в суттєво менш сприятливе становище в порівнянні з опонентом.

Принцип рівності в адміністративному процесі виявляється у тому, що, незважаючи на завдання адміністративного судочинства (справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень), держава в особі своїх органів наділена загальними процесуальними правами, наданими всім учасникам справи.

У свою чергу, КАС України передбачає низку положень, що стосуються прав та обмежень для суб'єктів владних повноважень як учасників справи та не повною мірою відповідають згадуваному принципу рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом:

- на відміну від інших суб'єктів, органи влади мають право звертатися до адміністративного суду виключно у випадках, визначених Конституцією та законами України, та позбавлені права пред'явити зустрічний позов; - суб'єкт владних повноважень позбавлений права на зменшення, звільнення, відстрочення або розстрочення сплати судових витрат, а також суттєво обмежений у праві на компенсацію понесених судових витрат, у випадку прийняття рішення на користь такого суб'єкта;

- обов'язок щодо доказування правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності покладається на суб'єкта владних повноважень, який, при цьому, не може посилатися на докази, які не були покладені в основу його рішення; - неподання суб'єктом владних повноважень відзиву на позов без поважних причин може бути кваліфіковано судом як визнання позову;

- для звернення до адміністративного суду для суб'єкта владних повноважень встановлюється тримісячний строк (для інших суб'єктів – шестимісячний строк); незалежно від поважності причин пропуску строку на апеляційне (касаційне) оскарження суд відмовляє у відкритті провадження у разі, якщо відповідна скарга подана після спливу одного року.

Принцип рівності забезпечується в Україні, зокрема, гарантуванням принципу заборони дискримінації. При цьому певна відмінність у процесуальному статусі суб'єкта владних повноважень, передбачена

процесуальним законом та зумовлена завданням адміністративного судочинства, не є дискримінаційною (не суперечить конституційному принципу рівності).

Це підтверджується тим, що така відмінність відповідає як критерію доцільності, так і конституційності, має об'єктивне та раціональне обґрунтування, тобто переслідує легітимну мету і має розумне співвідношення між застосованими засобами та переслідуваною метою.

Основна ідея системи адміністративних судів (виокремлення адміністративного судочинства) полягає у необхідності кращого захисту прав та законних інтересів суб'єкта приватного права у публічно-правових спорах. Адміністративні суди повинні захищати «малу особу», що, як правило, володіє незначними можливостями, але вважає своє право порушеним, від «великої держави», в особі її численних суб'єктів влади, які наділені громадянами великим обсягом повноважень та низкою засобів владного примусу, а також зовсім іншими ресурсами, зокрема, для представництва своїх інтересів в судах.

Саме для цього в адміністративних судах запроваджено для суб'єктів приватного права деякі додаткові процесуальні права та гарантії (порівняно з суб'єктом владних повноважень), що повною мірою відповідає конституційному принципу, згідно з яким людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю;

саме тому існує певна процесуальна нерівність суб'єктів владних повноважень як учасників справи.

Адміністративні суди, застосовуючи передбачені процесуальним законом додаткові вимоги та обмеження для суб'єкта владних повноважень, повинні також враховувати, що у певних категоріях спорів такий суб'єкт захищає суспільні (публічні) інтереси, які, у деяких випадках, мають пріоритет над приватним інтересом особи, яка ініціювала публічно-правовий спір.

Відмінність від господарського та цивільного процесу У цих процесах застосування принципу змагальності виключає можливість застосування «концепції негативного доказу», яка передбачає, що сторони не можуть будувати власну позицію на тому, що вона є доведеною, доки інша сторона її не спростує.

Принцип змагальності у приватно-правових спорах полягає в тому, що кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається на підтвердження чи заперечення вимог. Тобто, якщо позивач стверджує про існування певної обставини та подає відповідні докази, то відповідач може спростувати цю обставину, подавши власні докази. Про перевагу однієї позиції над іншою суд і виносить власне рішення.

Практика ЄСПЛ стосовно застосування принципу змагальності: У справі «Салов проти України» (заява №65518/01, п. 87) Суд зробив висновок, що принцип рівності сторін у процесі є лише одним з елементів більш широкого поняття справедливого судового розгляду, яке також включає фундаментальний принцип змагальності процесу («Руїс-Матеос проти Іспанії» (Ruiz-Mateos v. Spain), заява №12952/87, п. 63; Екбатані проти Швеції (Ekbatani v. Sweden), заява №10563/83, п. 24-33) та право на ефективну участь (Т. проти Сполученого Королівства (T. v. the United Kingdom), заява №24724/94, п. 83-89).

У справі «Лазаренко та інші проти України» (№70329/12, п. 37) Суд нагадує, що принцип змагальності та принцип рівності сторін, які тісно пов'язані між собою, є основоположними компонентами концепції «справедливого судового розгляду» у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції.

Невід'ємними частинами права на суд необхідно розглядати, зокрема, такі вимоги, як змагальність процесу.

Досить часто у судовій практиці виникає конкуренція двох принципів (вимог процесуального законодавства), а саме, дотримання змагальності та дотримання розумних строків розгляду справи. Так, у своїй діяльності Суд виходить з того, що бажання зекономити час і прискорити провадження не обґрунтовує невиконання такого фундаментального принципу, як право на змагальні провадження (Nideröst-Huber v.

Switzerland (Нідерьост-Хубер проти Швейцарії), заява №104/1995/610/698, п. 30). Застосовуючи зазначений підхід, Верховний Суд у постанові від 3 жовтня 2018 року у справі №134/18/13-ц, виходив також з того, що у пункті 1 статті 6 Конвенції гарантується «процесуальна» справедливість, тобто змагальні провадження, у процесі яких у суді на рівних засадах заслуховуються аргументи сторін (рішення «Star Cate Epilekta Gevmata and Others v. Greece» №54111/07).

Справедливість проваджень завжди оцінюється їх розглядом загалом для того, щоб окрема помилка не порушувала справедливість усього провадження (рішення «Mirolubovs and Others v. Latvia», №798/05, №103).

У рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Трофимчук проти України» (заява №4241/03, п. 50), в аспекті змагальності, наголошується на тому, що оцінка доказів є компетенцією національних судів і Суд не підмінятиме власною точкою зору оцінку фактів, яку їм було надано в межах національного провадження, гарантуючи право на справедливий судовий розгляд.

Стаття 6 Конвенції, в той же час, не встановлює жодних правил щодо допустимості доказів або способів їх оцінки, що є предметом регулювання, в першу чергу, національного законодавства та оцінки національними судами. Аналогічна позиція також міститься у рішенні в справі «Олуджіч проти Хорватії» (Olujic v Croatia), №22330/05, п. 77)

В інших рішеннях цього Суду сформовані такі підходи до розуміння принципу змагальності: згідно зі статтею 19 Конвенції обов'язок Суду полягає у забезпеченні дотримання зобов'язання, що здійснюються Договірними сторонами Конвенції, зокрема, його функція не стосується фактів чи законів, які враховані національним судом, якщо тільки вони не порушили прав та свобод, захищених Конвенцією; Суд не може погодитися принципово та абстрактно з тим, щоб незаконно отримані докази можуть бути допустимими («Schenk v. Switzerland, заява №10862/84, п.п 45-46; «Garcia Ruiz v. Spain», заява №30544/96, п. 28; Spang v. Switzerland, №45228/99, п. 32).

Суд не уповноважений замінювати свою оцінку фактичних обставин, зроблену національними судовими органами, проте відповідно до прецедентної практики Суду вимога справедливості судового розгляду включає дослідження способу, у який було отримано та представлено докази; завдання Суду, серед іншого, установити, чи провадження в цілому, включно зі способом отримання і представлення доказів, було справедливим у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції («Домбо Беєр В. В. проти Нідерландів» (Dombo Beheer B.V. v. The Netherlands), заява №14448/88, п. 31).

Застосовуючи зазначені підходи, Верховний Суд у постановках від 4 липня 2018 року у справі № 369/1923/15-ц та від 26 вересня 2018 року у справі №346/2946/16-ц виходив також з того, що одним з елементів верховенства права є дотримання прав людини, зокрема права сторони спору на представлення її позиції та права на справедливий судовий розгляд (п.п. 41 і 60 Доповіді «Верховенство права», схваленої Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні, місто Венеція, 25-26 березня 2011 року).

Суд також неодноразово наголошував на тому, що право на змагальні провадження повинно надаватися у задовільних умовах: сторона у справі повинна мати можливість ознайомитись із доказами у суді, і коментувати їх та оцінювати їх достовірність у належній формі та у встановлений час (Krčmář and Others v. the Czech Republic (Кртсмар та інші проти Чеської Республіки), 35376/97 § 42; Immeubles Groupe Kossier v. France (Іммебль Груп Коссер проти Франції), 38748/97 § 26).

Право на змагальні провадження фактично означає можливість сторін бути обізнаними щодо усіх представлених доказів, а також наданих до них коментарів та спостережень, у тому числі представлених незалежними третіми особами, оскільки вони можуть вплинути на рішення суду (Ruiz-Mateos v. Spain (Пуїз Матеос проти Іспанії), заява №12952/87, п. 63; McMichael v. the United Kingdom (МакМайкл проти Сполученого Королівства), заява №16424/90, п. 80; Vermeulen v. Belgium (Вермюлен проти Бельгії), заява №19075/91, п. 33; Kress v. France (Кресс проти Франції), заява №39594/98, п. 74).

При цьому за необхідності отримати належні докази суд має відкласти розгляд справи (Yvon v. France (Івон проти Франції), №44962/98 § 39), оскільки сторонам повинна бути надана можливість повідомити про будь-які докази, необхідні для успіху їх справи (Clinique des Acacias and Others v. France (Клінік дез Акація та інші проти Франції), заява №65407/01, п. 37).

Стосовно суду касаційної інстанції, то він також має поважати принцип змагальності проваджень, наприклад, відмова у розгляді касаційної скарги через її неприйнятність, передбачає розгляд клопотань та повідомлення

сторін про нові аргументи, щоб сторони мали можливість відповісти на них до того, як суд оголосить рішення (Clinique des Acacias and Others v. France (Клінік дез Акація та інші проти Франції), заява №65407/01, п. 36-43).

У продовження цього варто зазначити, що у своїй практиці Європейський суд з прав людини (зокрема, рішення у справах Жук проти України, заява №45783/05, п. 25; Kress v. France, заява №39594/98, п.п. 60, 72-76; Göç v. Turkey, заява №36590/97, п. 55-57; F.C.B. v. Italy, заява №12151/86, п. 33; Kaya v. Austria, заява №54698/00, п. 28) також виходить з того, що призначення змагальності процесу спрямоване на унеможливлення впливу на суд доказів, які одна з сторін не змогла оцінити та навести свої міркування (сторони повинні мати можливість знайомитися з усіма пред'явленими доказами і зауваженнями, отримувати копії документів);

у кожній справі судом мають бути з'ясовані всі обставини, але, при цьому суд досліджує докази та пояснення, які подані сторонами або іншими суб'єктами, лише у межах судового процесу.

У справі Ferreira Alves (№3) v. Portugal, №25053/05, п. 35-43), яка стосувалася батьківських прав (права контакту з неповнолітньою дитиною), суд встановив порушення п. 1 ст. 6 Конвенції з огляду незабезпечення державою у цьому судовому провадженні дотримання принципу змагальності.

Суд виходив з того, що концепція справедливого судового розгляду, в аспекті дотримання принципу змагальності, передбачає право сторін судового розгляду знати і коментувати всі подані докази або подані пояснення, які мають суттєве значення та впливають на рішення суду таким чином, який може бути несприятливим для будь-якої із сторін; право на змагальний процес для цілей пункту 1 статті 6 Конвенції, як витлумачено судовою практикою, в принципі означає можливість учасників мати відповідні знання та можливість коментувати всі надані докази чи зауваження з метою впливу на рішення суду, подані навіть незалежним членом національної юридичної служби; лише сторони спору можуть правильно вирішити, чи вимагає документ зауваження.

Хоча можна уявити виняткові обставини, коли деякі документи із матеріалів справи не можуть бути розголошені сторонам, оскільки, наприклад, вони є конфіденційними або пов'язані з державною безпекою.

В аспекті доказів, що містять інформацію з обмеженим доступом, Судом сформовано наступні підходи: необхідно надавати доступ до матеріалів, що мають «життєво важливе» значення для результату справи; доступ до менш важливих доказів може бути обмежено («МакМайкл проти Сполученого Королівства» (McMichael v. the United Kingdom), заява №16424/90, п. 78-82);

труднощі, що постають для сторони захисту у зв'язку з нерозголошенням, повинні бути належним чином компенсовані процедурами, яких дотримуються судові органи («Фітт проти Сполученого Королівства» (Fitt v. the United Kingdom), заява №29777/96, п. 45-46);

ці процедури можуть передбачати надання стороні захисту короткий виклад нерозкритих доказів («Ботме та Аламі проти Сполученого Королівства» (Botmeh та Alami v. the United Kingdom), заява №15187/03, п. 42-45).

Справа «Стриж проти України» (заява № 39071/08; 16 січня 2020 року, п.п. 23-24) Справа стосувалася цивільного спору щодо визнання недійсним договору купівлі-продажу квартири, укладеного між продавцем та заявницею. Суд встановив порушення пункт 1 статті 6 Конвенції, оскільки подану позивачами касаційну скаргу не було надано заявниці, яку навіть не поінформували про касаційне провадження, незважаючи на те, що відповідно до статті 328 Цивільного процесуального кодексу України суд касаційної інстанції був зобов'язаний надіслати їй копію скарги та запропонувати подати заперечення; у результаті заявницю було позбавлено можливості дізнатися про касаційну скаргу протилежної сторони та подати на неї заперечення і, таким

чином, заявницю було позбавлено права на змагальність судового процесу.

Справа «Andersena v. Latvia» (заява № 79441/17; 19 вересня 2019 року, п.п. 71-72, 87-98) Справа стосувалася взаємовідносин батьків та дитини, а також питання використання електронного правосуддя, а саме комунікацій суду з сторонами, представником сторони адвокатом через електронну систему.

Суд встановив порушення пункт 1 статті 6 Конвенції, оскільки заявниця не була поінформована про письмові пояснення чоловіка, які він подав у відповідь на її додаткову скаргу; ці матеріали були завантажені тільки в судову систему електронних послуг, до якої заявниця не мала доступу; це порушило принцип рівності сторін і право на змагальний розгляд, оскільки заявниця не знаходить в рівних умовах з протилежною стороною і була позбавлена можливості ознайомитися і прокоментувати подані зауваження або докази, подані іншою стороною.

Справа «Peleki v Greese» (заява № 69291/12; від 05 березня 2020, п. 69) Справа стосувалася дисциплінарного провадження та притягнення до відповідальності нотаріуса за передачу від держави землі, яка віднесена до охоронюваної пам'ятки.

Суд не встановив порушення пункт 1 статті 6 Конвенції, оскільки заявниця отримала гарантії змагальних процедур та її права бути детально поінформовані про характер та причину передбачуваних процедур проти неї, а також отримання достатнього часу та можливостей, необхідних для підготовки свого захисту; заявниця змогла на різних етапах процедури викласти аргументи, які вона вважала важливими для захисту своєї позиції.

Висновки стосовно принципу

змагальності Міжнародні стандарти у сфері судочинства приділяють значну увагу питанням дотримання принципу змагальності судового процесу та, у першу чергу, виходять з того, що дотримання цього принципу є необхідною передумовою сприйняття судового рішення як належного сторонами, а також громадськістю.

Принцип змагальності прийнято розглядати як основоположний компонент концепції «справедливого судового розгляду» у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції, що також включає споріднені принципи рівності сторін у процесі та принцип ефективної участі. При цьому, всі зазначені принципи однаковою мірою, з урахуванням деяких процедурних відмінностей, стосуються як цивільних, так і кримінальних проваджень.

Конкуренція двох принципів змагальності та дотримання розумних строків розгляду справи повинна вирішуватися шляхом пошуку справедливого балансу між сутнісними та часовими вимогами для суду забезпечити справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом.

Базовим у цьому аспекті є підхід, згідно з яким бажання зекономити час і прискорити провадження не обґрунтовує невиконання такого фундаментального принципу, як право на змагальні провадження. При цьому, за необхідності отримати належні докази суд має відкласти розгляд справи, оскільки сторонам повинна бути надана можливість повідомити про будь-які докази, необхідні для успіху їх справи.

Питання допустимості доказів, встановлення фактичних обставин, а також способів їх оцінки є компетенцією національних судів, якщо тільки не порушено прав та свобод, захищених Конвенцією, зокрема, докази є незаконно отриманими (відповідно до прецедентної практики Європейського Суду з прав людини вимога справедливості судового розгляду включає дослідження способу, у який було отримано та представлено докази).

Змагальність процесу спрямована, в першу чергу, на з'ясування всіх обставин справи шляхом дослідження судом поданих доказів (пояснень) сторонами або іншими суб'єктами, але лише у межах судового процесу. Крім того, принцип змагальності має на меті унеможливлення впливу на суд доказів, які одна з сторін в силу об'єктивних та суб'єктивних причин не змогла оцінити та юридично обґрунтовано навести свої міркування.

Принцип змагальності судового провадження охоплює собою право особи, крім можливості подавати власні докази, знати про існування всіх представлених доказів та пояснень іншими учасниками справи (у тому числі наданих незалежним представником національних юридичних послуг), оскільки вони можуть вплинути на рішення суду, мати можливість знайомитись з матеріалами справи та робити з них копії, а також володіти відповідними знаннями (залучати професійного представника) та змогу коментувати представлені докази та пояснення у належній формі та у встановлений час.

Це однаковою мірою стосується і справ, що розглядаються у Конституційному суді, а також у касаційному суді, зокрема під час прийняття рішення про відмову у розгляді касаційної скарги через її неприйнятність.

За загальним правилом, лише сторони спору можуть правильно (об'єктивно) вирішити, чи вимагає документ ознайомлення з ним та надання до нього коментарів або зауваження. Існують виняткові обставини, за яких деякі документи із матеріалів судової справи не можуть бути розголошені сторонам, оскільки вони містять інформацію з обмеженим доступом (наприклад, пов'язані з державною таємницею).

У такій ситуації доступ до матеріалів, що мають «життєво важливе» значення для результату справи, не може бути обмеженим; труднощі, що постають для сторони захисту у зв'язку з нерозголошенням, повинні бути належним чином компенсовані процедурами, яких дотримуються судові органи, зокрема, можливістю особи ознайомитися з коротким викладом нерозкритих доказів.

Список використаних джерел

1. ПРИНЦИП РІВНОСТІ

2. 1. Берназюк Я.О. Конституційний принцип рівності та його особливості в адміністративному судочинстві
3. <https://sud.ua/ru/news/blog/143839-konstitutsiyniy-printsip-rivnosti-ta-yogo-osoblivosti-v-administrativnomusudochinstvi>
4. 2. Берназюк Ян Конституційний принцип рівності та його особливості в адміністративному судочинстві //
5. Міжнародна науково-практична конференція: «Судовий розгляд податкових і митних спорів: проблеми, виклики, пріоритети» (м. Київ, 4–5 липня 2019 року) : Збірник матеріалів. — Київ, 2019. — 354 с. - С. 101-113.
6. 3. Берназюк Ян. Принцип рівності сторін у сучасній доктрині податкового права (на прикладі розгляду
7. публічно-правових спорів) // Право України. — 2020. — № 4. — С. 57-71.
https://pravoua.com.ua/ua/store/pravoukr/pravo_2020_4/
8. 4. Берназюк Я.О. Новітнє дослідження з конституційних аспектів забезпечення принципу рівності та заборони
9. дискримінації в Україні (рецензія на монографію Г.С. Журавльової «Принцип рівності та заборони дискримінації у конституційному праві») Порівняльно-аналітичне право. — 2018. — № 1. — С. 384-385.

10. ПРИНЦИП ЗМАГАЛЬНОСТІ

11. 1. Берназюк Я.О. Міжнародні стандарти дотримання принципу змагальності в судовому процесі
12. <https://sud.ua/ru/news/blog/149910-mizhnarodni-standarti-dotrimannya-printsipu-zmagalnosti-v-sudovomu-protsesi>
13. 2. Берназюк Ян. Принцип змагальності судового процесу як складова права на справедливий судовий розгляд
14. // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О.Дідоренка. — Том 3 № 87 (2019). — С. 14-25.
<http://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/view/376/331>
15. 3. Берназюк Ян. Інформація з обмеженим доступом та дотримання принципу змагальності у судовому процесі /
16. Вороновські читання (Судовий прецедент – джерело права або приклад правозастосування): збірник статей, доповідей та тез учасників міжнар. наук.-практ. конф. м. Ірпінь, 4-5 жовтня 2019 р. / Редкол.: М. Кучерявенко, О. Головашевич. — Харків: Асоціація фінансового права України, 2019. — 446 с. — С. 9-16 .
17. <http://afl.org.ua/2020/06/10/voronovski-chitannya-2019-zbirnik-tez/>
18. 4. Ян Берназюк Міжнародні стандарти участі прокурора у суді поза межами кримінального процесу
19. <https://sud.ua/ru/news/blog/170994-mizhnarodni-standarti-uchasti-prokurora-u-sudovomu-provadhenni-pozamezhami-kriminalnogo-protsesu>
20. Дякую за увагу!

Файли матеріалу

Оригінальний файл автора